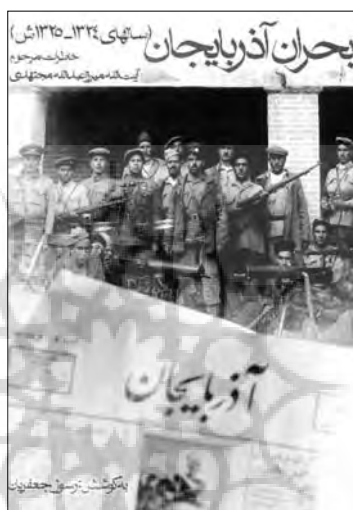

بحران آذربایجان (۲۵-۱۳۲۴ ه. ش)

یا خاطرات آیت الله میرزا عبدالله مجتهدی

○ داود قاسم پور

○ بحران آذربایجان (۲۵-۱۳۲۴ ه. ش)
یا خاطرات آیت الله میرزا عبدالله مجتهدی
○ به کوشش: رسول جعفریان
○ ناشر: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران،
تهران، چاپ اول، ۱۳۸۱، ۴۲۴ ص، ۲۵۰۰۰ ریال،
شابک: ۹۶۴-۶۳۵۷-۴۶-۶

اشاره:

سال‌های بعد از شهریور ۱۳۲۰ ه. ش. از بحرانی‌ترین مقاطع تاریخ ایران است و اگر دوره مشروطیت تا ظهور رضاشاه را استثنا کنیم، دوره تاریخی شهریور ۱۳۲۰ تا مرداد ۱۳۳۲ ه. ش. را بدون شک می‌توان بحرانی‌ترین مقطع تاریخ معاصر ایران قلمداد کرد.^۱ در این دوران اقتدار رضاشاهی از بین رفته و شاهی کم‌تجربه، در مصدر امور قرار گرفته بود؛ شمال و جنوب کشور در اشغال بیگانگان بود. همچنین آزادیخواهان و روشنفکران مرعوب شده در عهد رضاشاه نیز مجالی یافته بودند تا تحرکی به فعالیت‌هایشان بدهند که نمود آن در انتخابات مجلس هویدا گردید. در این مقطع حساس در استان‌های شمال غرب کشور (آذربایجان) که تحت اشغال روس‌ها بود، حرکتی به وجود آمد که تهدیدی عمده علیه حاکمیت ملی و تمامیت ارضی کشور محسوب می‌شد. این حرکت، خیزش سیدجعفر پیشه‌وری رهبر فرقه دموکرات بود. او در دوران قبل از رضاشاه، روزنامه حقیقت^۲ را منتشر می‌کرد و در نهضت جنگل نیز به وزارت رسیده بود. دلیل ظاهری حرکت، لغو اعتبارنامه نمایندگی مجلس پیشه‌وری - منتخب تبریز - بود ولی این حرکت دلایل عیدیه‌ای داشت که مهمترین آن، حمایت‌های کشور شوروی از این حرکت بود.

در مورد دلایل این حرکت، آثار متعددی به چاپ رسیده و نظریه‌های متنوعی ارائه گردیده است، ولی واقعیت آن است که تا زمانی که اسناد وزارت خارجه و دیگر ارگان‌های شوروی سابق و انگلیس، همراه اسناد وزارت خارجه ایران منتشر نگردد، نظر دادن در این زمینه ناقص خواهد بود و باید منتظر اسناد و مدارک جدیدی بود تا این حرکت به درستی کالبدشکافی گردیده و جوانب

مختلف آن مشخص گردد.

یکی از کتاب‌های درخور توجه و با ارزشی که در این زمینه به چاپ رسیده است، کتاب بحران آذربایجان در سال‌های ۲۵ - ۱۳۲۴ ه. ش. است که خاطرات روزانه آیت الله میرزا عبدالله مجتهدی می‌باشد. نگارش خاطرات و اتفاقات روزانه، یکی از متدهای نوین تاریخ‌نگاری است که در چند سال اخیر توانسته است به عنوان شیوه‌ای مرسوم و رایج، جایگاه خاصی پیدا کند. اساساً خاطرات و مشهودات هر فردی اگر در ظرف زمانی خاص - حادثه‌ای خاص - نگاشته شود، از سندیت و اعتباری خاص برخوردار خواهد بود چه، نویسنده آن خاطرات فقط اطلاعات خاص و ناب ارائه می‌دهد و این اطلاعات می‌تواند مبنای تحقیقات و نظریه‌پردازی‌های گوناگون باشد. خاطرات میرزا عبدا... مجتهدی، از سنخ این نوع خاطرات است و ارزش آن، به خصوص در مورد حادثه‌ای بسیار مهم و تا حدودی مبهم مانده معلوم و بدیهی است.

زندگی‌نامه میرزا عبدا... مجتهدی:

آیت الله میرزا عبدالله مجتهدی، فرزند آیت الله میرزا مصطفی مجتهد، در سال ۱۲۸۲ ه. ش. در شهر مقدس نجف پای بر عرصه هستی نهاد. پدران وی از اعظام و از روحانیون و مجتهدین برجسته تبریز بودند و به خاطر همین اجتهادشان به مجتهدی ملقب گردیدند. پدربزرگ آیت الله مجتهدی، میرزا حسن مجتهد، از افراد فعال عصر مشروطه بود که در منابع مربوط به تاریخ مشروطه به نقش وی به کرات اشاره گردیده است.

جریان سفر قوام السلطنه به مسکو برای مذاکره درباره خروج روس‌ها از ایران و ارائه گزارش روزانه از رویدادهای مربوط به این سفر، به تفصیل در کتاب «بحران در آذربایجان» آورده شده است

میرزا عبدالله تحصیلات خود را در نجف و در محضر پدر و دیگر اساتید نام‌آشنای حوزه علمیه نجف آغاز کرد و از حضور اساتید زیادی بهره‌مند شد، به‌گونه‌ای که در عنقوان جوانی، خود از اساتید بنام حوزه علمیه نجف گردید. وی تنها به فراگیری علوم حوزوی قناعت ننمود و همچنانکه در ادبیات عربی، به قول عرب‌شناس معروف، **جواد مغنیه**، «اسطورة التاریخیه»^۱ بود، در زبان و ادبیات فرانسوی هم، چنان مهارت یافته بود که بهت و حیرت استاد سعید نفیسی را برانگیخته بود.^۲ و یا در ادبیات انگلیسی، چنان تبحر داشت که بدان زبان شعر می‌سرود. در زبان فارسی هم مجموعه اشعار میرزا عبدالله با تخلص «عطار» گواه تبحر او در این زمینه است. در زبان مادری خود ترکی نیز مهارت و بلندی‌پایگی‌اش بدان حد رسیده بود که نه تنها به این زبان شعر می‌سرود، بلکه یکی از علمای برجسته شناخت اشعار ترکی و ترکی‌سرایان بود.

میرزا عبدالله پس از اتمام تحصیلات به زادگاه خود تبریز بازگشت و در سال‌های ۳۲-۱۳۲۰ ه. ش. در تبریز مقیم بود و این کتاب حاصل روزنگاری‌های آن دوران او می‌باشد.

عواملی چون ارتباط گسترده آیت‌الله میرزا عبدالله مجتهدی با افراد ذی‌نفوذ تبریز چون برادرش **میرزا خلیل مجتهدی**، مجتهد بزرگ تبریز، حسن فروغ، رئیس بانک ملی آذربایجان در دوره سلطه فرقه دموکرات، نیز دیدار با پیشه‌وری (دو بار) و علی شبستری، سران فرقه، حضور برادر دیگرش در عدلیه خوی، استفاده از رادیوهای متنوع به زبان‌های گوناگون و روزنامه‌های متعدد (انگلیسی، فرانسوی، روسی، فارسی و ترکی)^۳ باعث شده آیت‌الله مجتهدی به موضوع کتاب احاطه کامل داشته باشد.

استفاده از منابع فوق، اثر مزبور را اثری پرارزش نموده است که می‌تواند تصویری روشن از اوضاع آذربایجان در آن دوره به خصوص تبریز به خواننده ارائه نماید.

محتوای کتاب:

این کتاب را می‌توان به دو مقطع زمانی مشخص تقسیم نمود:

- ۱- از ایجاد حکومت پیشه‌وری در آذربایجان تا به توافق رسیدن حزب دموکرات با دولت مرکزی.
- ۲- از توافق تا سقوط دولت پیشه‌وری.

در مقطع اول، نویسنده تصویری روشن و اجمالی از تصور و برداشت عموم مردم، اعم از مخالف و موافق، از وضعیت آن روز تبریز ارائه می‌کند. نویسنده در این مقطع، به عنوان ناظر بی‌طرف در حالی که مطالب را گزارش می‌کند، کنجکاوانه به آینده می‌نگرد و حدس می‌زند که اوضاع بر این روال نخواهد ماند. او به طور دائم منتظر حوادثی بزرگ است که در روزهای آتی رخ خواهد داد و اوضاع را دگرگون خواهد کرد. تلاش‌های فرقه دموکرات جهت تثبیت جایگاه خود در بین مردم و واکنش مردم به اقدامات فرقه دموکرات، بخش بزرگی از مطالب این بخش را به خود اختصاص داده است. به خصوص اینکه اقدامات و عملکردهای فرقه را به دقت زیر نظر گرفته و آنها را تشریح نموده است. از جمله اقدامات مورد اشاره، تأسیس دانشگاه تبریز، آسفالت‌کشی و سنگفرش کردن خیابان‌ها و جاده‌ها، اصلاحات ارضی و سرکوب اشرار و افراد

می‌باشد. اقدامات دولت پیشه‌وری مبنی بر قطع ارتباط مالی با بانک مرکزی و دیگر بانک‌های کشور و بلوکه کردن دارائی‌های مردم در بانک‌ها و واکنش‌های مردم به آن، از جمله مطالبی است که در این بخش جایگاه ویژه‌ای دارد.^۴

ارتباط روحانیون با فرقه دموکرات موضوع مهم دیگری است که نویسنده به تفصیل در مورد آن بحث نموده است. این بخش از کتاب را می‌توان مهمترین منبع در این زمینه دانست. نویسنده که خود روحانی و از خاندانی شناخته شده بود، با اغلب روحانیون بزرگ ارتباط داشته و به طور طبیعی نوشته‌هایش از اهمیت خاصی برخوردار است.^۵

نویسنده در دو مورد از تأثیر مستقیم علما بر تصمیمات فرقه دموکرات آذربایجان یاد می‌کند که آن دو مورد یکی لغو خدمت نظام وظیفه برای طلاب علوم دینی^۶ و دیگری تعدیل دولت در مصادره اموال مخالفان است.

پرداختن گسترده به جلسات شورای امنیت ملی به خصوص مجادلات مربوط به ایران و بحث اشغال ایران توسط روسیه و موضع‌گیری کشورها در قبال این مسائل، از دیگر مباحث کتاب است. جریان سفر قوام السلطنه به مسکو برای مذاکره درباره خروج روس‌ها از ایران و ارائه گزارش روزانه از رویدادهای مربوط به این سفر، به تفصیل آورده شده است.

سخنرانی‌ها و عملکردهای اعضای حزب دموکرات به‌ویژه پیشه‌وری و وزیرایش و عکس‌العمل مردم به این سخنان، به طور کامل در این کتاب ذکر شده است.

در مقطع اول کتاب، نویسنده تنها به اوضاع آذربایجان و فرقه دموکرات بسنده نکرده، بلکه در کنار آن، رویدادهای مهم دیگر نقاط ایران و جهان را نیز ذکر کرده است. در مورد وقایع ایران، می‌توان به اوضاع تهران و تغییر و تحولات مربوط به کابینه‌ها و مجلس، اتفاقات گوشه کنار ایران از جمله قیام شیخ عبدالله پسر شیخ خزعل در جنوب،^۷ مطرح شدن ادعای جمهوری خواهان گیلان،^۸ فعالیت‌ها و تحرکات کردها به خصوص حزب دموکرات کردستان به رهبری قاضی محمد اشاره کرد.

در زمینه رویدادهای جهانی، نویسنده با توجه به اینکه اغلب روزنامه‌ها را مطالعه می‌نموده و از رادیوها نیز استفاده می‌کرده، اطلاعات گسترده‌ای ارائه نموده است. مسافرت شیخ سعود پادشاه عربستان به مصر و استقبال تاریخی از وی در کشور مزبور که انعکاس جهانی یافته بود، ترور عثمان پاشا در مصر،^۹ رخدادهای داخلی کشور ترکیه، استعفای ژنرال دوگل رئیس‌جمهور فرانسه،^{۱۰} بررسی موضع‌گیری‌های آمریکا در قبال مسائل جهانی و به‌ویژه مسائل مربوط به ایران، تشکیل دولت ارمنستان^{۱۱} و حتی مسائل مشرق زمین مثل کشور هندوستان^{۱۲} از جمله رویدادهای جهان می‌باشد که نویسنده ذکر نموده است.

بخش اول کتاب علاوه بر موارد فوق، در سه زمینه دیگر از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار است. یکی از این زمینه‌ها، بررسی زندگی و آرا و افکار سیداحمد کسروی است. نویسنده از نزدیک با کسروی آشنائی داشته چون کسروی از دوستان پدر نویسنده بوده که با هم رفت و آمد خانوادگی داشته‌اند. در این کتاب، که به بهانه ترور کسروی، به طور مفصل به موضوع کسروی پرداخته است، شاید ناب‌ترین اطلاعات دست اول در مورد کسروی ارائه شده

است. چگونگی تربیت خانوادگی کسروی (وضعیت خانوادگی)، دوران طلبگی وی، نحوه ورود به ادارات دولتی و چگونگی انتقال به تهران، موقعیت نامبرده در میان دولتمردان و دیدگاه اولیه وی در مورد زبان ترکی و فارسی و نیز جایگاه وی در خوزستان و مطالعات او درباره آن خطه و در نهایت تغییرات فکری نامبرده و متمایل شدن به آیین پاک دینی، به صورت مجمل و با زبانی ساده تشریح گردیده است. موضوع دوم، پرداختن نویسنده به خاندان‌های متنفذ تبریز می‌باشد.

نهاده است.^{۱۵} این امر به هیچ‌وجه از ارزش فوق‌العاده این اثر نمی‌کاهد زیرا اطلاعات و آگاهی‌های مفیدی که نویسنده در مقطع اول کتاب ارائه می‌دهد به قدری با ارزش است که کمبود مطالب بعدی را جبران می‌کند. نویسنده در مقطع دوم بعد از گسست فوق، به اتفاقات چند روز پایانی اشاره کرده است اما چون بدون پیش‌زمینه آورده شده، خواننده را راضی نمی‌کند.

رویدادهای روزهای پایانی نیز درباره ورود نیروهای دولتی به تبریز و فرار عوامل حزب دموکرات از تبریز است. بدون شک یکی از مهمترین مقاطع مربوط به حزب دموکرات، ورود نیروهای مرکزی به تبریز و واکنش مردم در قبال آنها (در سرکوب عوامل حزب دموکرات) می‌باشد که مؤلف به این موضوع نپرداخته است.

در زمینه فرقه دموکرات و ظهور و افول آن اگر این اثر همراه با کتاب‌های غانلة آذربایجان اثر خانبابا بیانی و خاطرات جهانشاه‌لو افشار که به تازگی به زیور طبع آراسته شده است، مورد مطالعه قرار گیرد، نکات فراوانی را بازگو می‌کند. چرا که اثر اولی با دیدی بی‌طرفانه نگاشته شده است. اثر دوم تا

سیدجعفر پیشه‌وری رهبر فرقه دموکرات آذربایجان در دوران قبل از رضاشاه، «روزنامه حقیقت» را منتشر می‌کرد و در نهضت جنگل نیز به وزارت رسیده بود

کتاب «بحران آذربایجان در سال‌های ۲۵-۱۳۲۴ ه. ش» از جمله کتب ارزشمند و مفید درباره جریانات مربوط به خیزش فرقه دموکرات آذربایجان است. این کتاب شامل خاطرات روزانه آیت‌الله میرزا عبدالله مجتهدی است

نویسنده به خاندان‌هایی چون انجلی، شیخ‌الاسلام، ثقه‌الاسلام، دوزدوزانی و نیز شخصیت‌های برجسته تبریزی معاصر خودش از جمله وزرای کابینه پیشه‌وری و دیگر دست‌اندرکاران فرقه مزبور، به تفصیل و بنا به موقعیت‌های مختلف اشاره کرده است.

موضوع سوم، پرداختن نویسنده کتاب به ادوار مختلف مجلس شورای ملی است. نویسنده که در بیشتر انتخابات فعالانه حاضر بوده، به بهانه اتمام مجلس چهاردهم مشاهدات خود را از نحوه انتخاب نمایندگان و جلسات و مذاکرات مجلس و به خصوص روزهای آخر هر دوره به طور مفصل ثبت نموده است.

دومین مقطع زمانی کتاب، از هنگام توافق حزب دموکرات تبریز با دولت قوام‌السلطنه آغاز می‌شود. قوام بعد از اینکه توانست با سادچیکف، موافقت‌نامه‌ای مبنی بر خروج نیروهای روسی از ایران امضا کند، حزب دموکرات نیز به پای میز مذاکره کشانیده شد و با سفر پیشه‌وری و هیات همراه او به تهران و نیز سفر هیات حکومت مرکزی به تبریز، موافقت‌هایی حاصل شد که در اثر آن، مجلس ملی به «انجمن ایالتی آذربایجان» و نخست‌وزیر آذربایجان به «استاندار آذربایجان» تغییر نام داد و برخی موافقت‌نامه‌های دیگر به تفصیل در این کتاب شرح داده شده است.

اتفاقات این دوره تفاوت محسوسی با دوره قبل دارد و آن ایجاد امید به حل مسائل آذربایجان در میان مردم می‌باشد که این مطلب را از جای جای این اثر می‌توان استنباط کرد. نویسنده مطالب این مقطع را تا زمان ورود سلام... جاوید، استاندار انتخابی آذربایجان از طرف حکومت مرکزی به تبریز پی می‌گیرد و پس از آن به نتایج اقدامات عمرانی فرقه دموکرات در تبریز می‌پردازد. متأسفانه مطالب از آن به بعد دچار گسستی می‌گردد که این امر خواننده مشتاق را بعد از طی مسیر طولانی روشن نمودن اتفاقات، به ناگهان در تاریکی و بی‌خبری فرومی‌برد. بدون شک اگر مطالب چهار ماه بعدی هم ذکر می‌گردید، به روشن شدن نکات مبهم بسیاری کمک می‌کرد. ولی متأسفانه یا به دلیل ننگاشتن نویسنده یا در دسترس نبودن مطالب آن چیزی که مقدمه‌نویس محترم می‌گوید، به دست نیامده و موضوع را تا حدودی مبهم

حدودی انعکاس‌دهنده دیدگاه حکومت مرکزی نسبت به فرقه دموکرات می‌باشد و آخرین اثر از زبان یکی از عوامل اصلی یعنی معاون پیشه‌وری و رئیس دانشگاه آذربایجان در دوره فرقه دموکرات، تحریر گردیده است. بنابراین در کنار هم قرار دادن آنها ما را با سه دیدگاه مختلف و مکمل درباره فرقه دموکرات آذربایجان آشنا می‌نماید.

پی‌نوشت‌ها:

- ۱- در این زمینه می‌توان به کتاب «بحران دموکراسی در ایران» نوشته فخرالدین عظیمی رجوع کرد.
- ۲- مجموعه مقالات پیشه‌وری، در روزنامه حقیقت در کتابی با عنوان «آخرین سنگر آزادی» به کوشش رحیم رئیس‌نیا منتشر شده است.
- ۳- میرزا عبدالله مجتهدی، بحران آذربایجان (۲۵-۱۳۲۴)، به کوشش رسول جعفریان، تهران، مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر، خرداد ۱۳۸۱، ص ۳۹۵.
- ۴- همان، ص ۳۶۳.
- ۵- آن زمان‌ها (۲۵-۱۳۲۰) در تبریز کلوب‌هایی بودند که روزنامه‌های مختلف خارجی را عرضه می‌کردند. از مهمترین این کلوب‌ها، کلوب شرق وابسته به روسیه بود که روزنامه‌های روسی و دیگر کشورهای کمونیستی را عرضه می‌کرد. دیگری کلوب غرب که اغلب روزنامه‌های انگلیسی‌زبان و فرانسوی را ارائه می‌داد. (همان، ص ۱۷۱)
- ۶- همان، ص ۳۲۳.
- ۷- همان، ص ۱۰۳.
- ۸- همان، ص ۱۵۶.
- ۹- همان، ص ۷۹.
- ۱۰- همان، ص ۸۰.
- ۱۱- همان، ص ۷۷.
- ۱۲- همان، ص ۹۰.
- ۱۳- همان، ص ۱۴۸.
- ۱۴- همان، ص ۱۳۶.
- ۱۵- مطالب و وقایع مربوط به ماه‌های (نیمه دوم مرداد، شهریور، مهر، آبان و نیمه اول آذر) در این کتاب نیامده است.